

हारजित कथामा सीमान्तीयता

सीता अधिकारी (थापा)

उपप्राध्यापक, नेपाली

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, धरान

adhikari.sitath@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा भवानी भिक्षु (वि.सं.१९६६-२०३८) को हारजित कथामा सीमान्तीयता विश्लेषणसम्बद्ध रहेको छ । सीमान्तीयता दोस्रो विश्वयुद्धपछिको विश्वमा मानव समाजसम्बद्ध हरेक विषयलाई हेर्ने नवीन चिन्तन तथा दृष्टिकोणको रूपमा विकसित सांस्कृतिक अध्ययनको एउटा अवधारणा हो । प्रस्तुत लेखको उद्देश्य मूलतः सीमान्तीयताका सैद्धान्तिक आधारहरूको पृष्ठभूमिमा रहेर हारजित कथाको सीमान्तीय पक्षको विश्लेषण गर्नु रहेको छ । सामाजिक यथार्थवादी विषयवस्तुमा रचित हारजित कथाले पश्चिम तराईको ग्रामीण सामाजिक जनजीवनको यथार्थ चित्रणसहित सीमान्त वर्गका समस्यालाई प्रस्तुत गरेको छ । तत्कालीन सामाजिक संरचनाका अवयवहरूले निर्मित पात्रगत, वर्गीय, लिङ्गीय तथा विचारधारात्मक रूपबाट विभेदकारी परम्परा कथामा चित्रण भएको छ । सीमान्तीयताका आधारबाट पात्रहरूको प्रतिनिधित्व तथा पहिचान प्रस्तुत भएको हारजित कथामा मूलतः निम्नवर्ग तथा नारीहरू सबै पक्षबाट उत्पीडित सीमान्तकृत बनाइएका छन् भन्ने अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ । विभेदक सामाजिक संरचनाले प्रभुत्वशाली तथा सीमान्तकृतमा विभाजित चरित्रहरूलाई सीमान्तीय पहिचानसम्बन्धी वर्गीय, लैङ्गिक, तथा विचारधाराको आधारमा हारजित कथाको पाठपरक विश्लेषण गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी:सामाजिक संरचना, प्रतिनिधित्व, वर्गीय विभेद, प्रतिरोध, प्रभुत्व ।

१. विषय परिचय

आधुनिक नेपाली आख्यान साहित्यमा भवानी भिक्षु (१९६६-२०३८)को विशिष्ट स्थान रहेको छ । वि.सं. १९९५ मा 'शारदा' पत्रिकामा *मानव* शीर्षकको पहिलो कथा प्रकाशित गरेर नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका हुन् । उनी सामाजिक मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी धाराका कथाकारका रूपमा चर्चित छन् । साहित्यका विविध विधामा छुट्टै वैशिष्ट्य कायम गरेका भिक्षुका कथाहरू *गुनकेशरी* (२०१७), *मैयासाहेब* (२०१७), *आवर्त* (२०२४) र *अवान्तर* (२०३४) कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छन् । विविध विषयवस्तु, चरित्र, परिवेश तथा ग्रामीण सामाजिक जनजीवनका यथार्थको रोचक प्रस्तुति भएका उनका कथाहरूमा भिन्नो आख्यानमा व्यापक सामाजिक पृष्ठभूमिको चित्रण, मानसिक अन्तरद्वन्द्व, परम्परागत र नवीन मूल्यका बीचको द्वन्द्वात्मकत्वक अवस्थाको चित्रण, विविध मनोग्रन्थीहरूको सूक्ष्म विश्लेषण भएको पाइन्छ । मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी धाराका सशक्त कथाकार भिक्षुले कथामा व्यक्ति मनोवृत्ति तथा समाज मनोविज्ञानको अन्तरनिरीक्षण गर्दै समाजका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक विषयका विविध आयामलाई उद्घाटन गरेका छन् । यिनै विविध प्रवृत्तिहरूका आधारमा उनका कथाकृतिहरूको नवीन साहित्यिक मान्यताहरूबाट अध्ययन गर्न आवश्यक देखिएकाले *हारजित* कथाको सीमान्तीय दृष्टिकोणअन्तर्गत विश्लेषण गरिएको छ ।

उत्तरवर्ती साहित्यसमालोचनाका विभिन्न पर्याधार वा क्षेत्रहरूमध्ये सांस्कृतिक अध्ययन पनि प्रमुख हो । बेलायतबाट मार्क्सवादी पृष्ठभूमिमा खडा भएको सांस्कृतिक अध्ययनले समयक्रमममा नवमार्क्सवाद, उत्तरसंरचनावाद र उत्तर आधुनिकतावादका प्रवृत्तिहरू जोड्दै नवीनतम चिन्तनतर्फ प्रवृत्त बन्दै गएको छ । क्रिस वाकरको विचारलाई उद्धृत गर्दै मार्क्सवादी चिन्तक चैतन्यले भनेभैं सांस्कृतिक अध्ययन प्रतिस्पर्धी प्राप्त्याशाहरूको त्यो बहुल क्षेत्र हो जसले सिद्धान्तहरूको उत्पादनमार्फत् सांस्कृतिक राजनीतिमाथि श्रेष्ठताको आधारमा हस्तक्षेप बढाउने काम गर्दछ र सामाजिक सत्ता (पावर)को सन्दर्भभित्र प्रतिनिधित्वका सङ्केतिकृत व्यवहारहरूका रूपमा संस्कृतिको विश्लेषण गर्दछ (चैतन्य, २०७०, पृ. १६१) । सवालर्टन अध्ययन वा सीमान्तीयता मिश्रित चरित्रको समाजको शक्तिसम्बन्धका आधारहरू, वर्चस्व, वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक पहिचान र प्रतिनिधित्वका साथै नारीवाद, जनजाति, राष्ट्रियता लगायतका सांस्कृतिकताका अन्य धेरै पक्षलाई समेट्ने नवीनतम उत्तरआधुनिक अवधारणा हो । समाजव्यवस्थाका अवयवहरूद्वारा निर्मित विभेदकारी सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाहरूले सीमान्तीयको निर्माणमा अहम् भूमिका खेलेको देखिन्छ भने

कतिपय अवस्थामा उपनिवेशको विस्तारवादी साम्राज्यवादी प्रभुत्ववादी चरित्रले ती वर्गका इतिहास, संस्कृति र पहिचानका सङ्केतहरू नै विलुप्त बनाइदिएको छ । युगौँदेखि आवाजविहीन बनाइएका, पहिचानविहीन भएर दबाइएका, राज्य संयन्त्रमा प्रतिनिधित्वबाट वञ्चित, पहुँचविहीन, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक रूपले मूलधारबाट बहिष्करणमा परेका बहुसङ्ख्यक उत्पीडित मानिसहरू सीमान्त वर्ग भएकाले उनीहरूको इतिहासको पुनर्लेखन हुनुपर्छ भन्ने मान्यता सीमान्तीय अध्ययनको अवधारणा हो । सर्वाल्र्टनलाई मोहनराज शर्माले अवरजनका रूपमा चिनाउँदै सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक दृष्टिबाट तल्ला दर्जाको अधीनस्थ समूह, समुदाय वा व्यक्तिलाई अवरजन वा सर्वाल्र्टन भनिन्छ (शर्मा, २०७०, पृ., ३१५) भनेका छन् । मार्क्सवादी चिन्तनबाट उठान भएको सर्वाल्र्टन वा सीमान्तीय चर्चाले इटालेली दार्शनिक विचारक एन्टिनियो ग्राम्सीद्वारा तल्लो वा अधीनस्थका लागि गरिएको विशेष प्रयोगबाट व्यापकता पाएको हो । सामाजिक, सांस्कृतिक संरचनाले मूल केन्द्रबाट किनारामा पारिएका प्रतिनिधित्व र पहुँचविहीन किनारीकृत व्यक्ति, वर्ग, समुदाय, क्षेत्र, जाति, लिङ्ग, वर्ण, संस्कृति आदि सर्वाल्र्टन वा सीमान्तीय हुन् ।

कृतिमा सीमान्तीय अध्ययन गरिने प्रवृत्ति नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक पद्धतिका रूपमा साठीको दशकदेखि भित्रिएको हो । साहित्यमा सीमान्तकृतको प्रतिनिधित्व र पहिचानका साथै वर्गीय, जातीय तथा लैङ्गिक सीमान्तीयताको प्रयोग के-कसरी भएको छ भन्ने सांस्कृतिक अध्ययनको विषय हो । साहित्यमा सर्वाल्र्टन कुनै पात्र, चरित्र वा सहभागीका रूपमा प्रस्तुत भएको हुनाले त्यसको विभिन्न आधारबाट विश्लेषण गरिँदै आएको छ । भवानी भिक्षुका कथाकृतिमा सीमान्तीयताका अभिलक्षणहरू प्रशस्त पाइए पनि तिनको सीमान्तीय अध्ययन कम भएको देखिएको छ । त्यसैले तराई क्षेत्रका स्थानीय घटना, चरित्र एवम् परिवेश प्रस्तुत रहेको उनको *हारजित* कथालाई सांस्कृतिक अध्ययन अन्तर्गतको वर्गीय, लैङ्गिक तथा विचारधाराको प्रतिनिधित्वका आधारमा सीमान्तीय अध्ययन गरिएको छ ।

२. समस्याकथन

कथाकार भवानी भिक्षुका हरेक कथाहरू विविधताका दृष्टिले अध्ययनीय रहेका छन् । तिनलाई कथासिद्धान्तका परम्परागत आधारमा विभिन्न किसिमले व्याख्या विश्लेषण गर्ने कार्य भएको पनि सांस्कृतिक अध्ययनका कोणबाट रिक्तता रहेको छ । सांस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गत सर्वाल्र्टन मान्यताका आधारमा *हारजित* कथाको सीमान्तीय अध्ययन यस लेखको प्रमुख शोध विषय हो भने त्यसकै केन्द्रीयतामा रहेर निम्न शोध समस्याहरूको विश्लेषण गरिएको छ :

- (क) कथामा व्यक्तिगत र वर्गीय सीमान्तीयताको अवस्था केकस्तो छ ?
- (ख) कथामा लैङ्गिक सीमान्तीयता कसरी प्रस्तुत भएको छ ?
- (ग) कथामा विचारधारात्मक प्रतिनिधित्व प्रस्तुतिको प्रयोजन के हो ?

प्रस्तुत शोध समस्याका आधारमा *हारजित* कथाको विश्लेषण गरी निष्कर्ष खोज्नु नै यस लेखको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

३. अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखका लागि प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका सामग्री उपयोग भएको छ । प्राथमिक सामग्रीको रूपमा भवानी भिक्षुको *हारजित* कथामा प्रयुक्त विविध उद्धरण र सन्दर्भका आधारमा विवेचना, व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । द्वितीयक स्रोतका सामग्रीअन्तर्गत सैद्धान्तिक पुस्तक, पत्रपत्रिका तथा लेख-रचना रहेका छन् । दुवै सामग्रीको स्रोत पुस्तकालय रहेको छ । सङ्कलित सामग्रीको विवेचना पाठविश्लेषणकेन्द्री गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति रहेको छ । सामग्री विश्लेषणका लागि विवेचनात्मक, व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग भएको छ ।

४. सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत *हारजित* कथाको सीमान्तीय अध्ययनको लागि सांस्कृतिक अध्ययनको सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । क्रिस बार्करका अनुसार सांस्कृतिक अध्ययन विचार, विम्ब र अभ्यासहरूको संरचना हो जसले अन्तर्नुशासनात्मक पद्धतिका माध्यमले संस्कृति र शक्तिका बीचको सम्बन्धलाई परीक्षण गर्दछ (बार्कर, २०१२, पृ. ५) । बेलायती नव मार्क्सवादीहरूबाट सन् साठीको दशकदेखि अन्तर्विषयक पद्धतिको रूपमा सुरु भएको सांस्कृतिक अध्ययनले बहुसांस्कृतिकतासहित किनारीकृत र निम्नवर्गीय समाजका मान्छेको जीवनशैलीलाई महत्त्व दिन्छ । यसैमा

जोडिएर असीको दशकबाट इतिहास पुनर्लेखन र अध्ययनको अवधारणासहित सवाल्टन अध्ययनको विकास भएको हो । इटालेली मार्क्सवादी चिन्तक एन्टिनीयो ग्राम्सीले उत्पीडित निम्नवर्गीय किसानलाई जनाउने सन्दर्भमा आफ्नो *प्रिजन नोटबुक*मा हेजेमोनी र सवाल्टन शब्दको प्रयोग गरेका हुन् । यसैलाई आधार बनाएर भारतीय इतिहासकारहरूको समूहले सवाल्टन अध्ययनको परम्परा आरम्भ गरेका हुन् । यस चरणपछि सवाल्टन शब्दले अन्य विविध पिछ्छिडिएका सीमान्तहरूलाई पनि समेटेको छ । ‘अङ्ग्रेजी शब्द सवाल्टनले सदियौँदेखि शासित, आवाजविहीन तथा इतिहासविहीन वर्गलाई जनाउँछ’ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. १) । अङ्ग्रेजीमा प्रचलित सवाल्टन शब्दलाई नेपालीमा उत्पीडित, अवरजन वा सीमान्तीय भनिएको छ । सीमान्तीय अध्ययनमा भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक संरचनाले निर्मित वर्ग, लिङ्ग, जातिका साथै परम्परा, संस्कार, विचार, व्यवहार आदिका कारणले सीमान्तीय बनेका र बनाइएकाहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्वको खोजी महत्त्वपूर्ण हुन्छ । तिनै सीमान्तीयहरूको विविध कोणबाट गरिने सीमान्तीय अध्ययनले मार्क्सवादको पृष्ठभूमिसहित उत्तरमार्क्सवाद, उत्तरसंरचनावाद, उत्तरऔपनिवेशवाद, नारीवाद लगायतका विविध उत्तरआधुनिक मान्यताहरूको प्रभाव ग्रहण गरेको छ । सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक रूपले निम्न, पिछ्छिडिएका, आवाजविहीन, अधीनस्थ निर्धा, निमुखा वर्ग, लिङ्ग, क्षेत्र, जात, समुदाय आदिका लागि सवाल्टन अत्यधिक प्रचलित शब्द भए पनि नेपालीमा यसलाई मोहनराज शर्माले ‘अवरजन’ र राजेन्द्र सुवेदीले ‘सीमान्तीय’ शब्दको प्रयोग गरेका छन् । केन्द्रभन्दा पर सीमानामा रहेका भन्ने अर्थमा सीमान्तीय शब्द नेपाली सन्दर्भमा उपयुक्त रहेको छ ।

इतिहास अध्ययन र पुनर्लेखनबाट सुरु भएको सवाल्टन अध्ययनले विधागत र क्षेत्रगत विस्तार गर्दै किनारीकृत समुदायको विशिष्ट मुद्दालाई बढी ध्यान दिएर अध्ययन गर्न खोज्दछ । सवाल्टन अध्ययनले इतिहासविहीन तथा आवाजविहीन आम सवाल्टन वर्गका मुद्दालाई इतिहास लेखन र डिस्कोर्सको केन्द्रमा स्थापित गर्न खोज्छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. २५३) । यसले सवाल्टन वा सीमान्तीय भनेको हरेक केन्द्रभन्दा पर सीमान्तमा पारिएका र उनीहरूका बारेमा गरिने खोजअनुसन्धान सीमान्तीय अध्ययन हो भन्ने प्रष्टचाउँछ । पश्चिमाहरूले तयार पारेको भारतीय इतिहास उपनिवेशवादी मानसिकताले ग्रस्त रहेको भनी त्यससँग विमति जनाउँदै प्राध्यापक रञ्जित गुहाको नेतृत्वमा सवाल्टन अध्ययन समूह बनाई त्यसले सन् १९८२ देखि सवाल्टन अध्ययनसम्बन्धी सामग्रीको प्रकाशन श्रृङ्खलाले निरन्तरता पाएको र पछि अन्य विविध विधामा विस्तारित हुँदै गएको हो । सवाल्टन फोरमले दिएको परिभाषाअनुसार “सवाल्टन भनेको त्यस्तो परिधीय वा सीमान्तकृत समूह, समुदाय वा व्यक्ति हो, जो केन्द्रको सुविधा तथा विशेषाधिकारबाट वहिष्कृत र उपेक्षित गरिएको छ” (शर्मा, २०७०, पृ. ३१९) । यसअनुसार विपन्न, महिला, दलित, जनजाति, अल्पसङ्ख्यक तथा अन्य उत्पीडित सबै सवाल्टनका सीमाभित्र पर्ने देखिन्छन् । सवाल्टन अध्ययन समूहकी एक प्रमुख व्याख्याता र पछिल्लो चरणमा नेतृत्व गरिरहेकी गायत्री चक्रवर्ती स्पीभाकका विचारमा “सीमान्तीकरणका घेरामा नारी, दलितता, अपाङ्गता र पहिचान तथा क्षमताका सन्दर्भहरू पनि अध्ययनको विषय बनेका प्रसङ्ग आएका छन्” (सुवेदी, २०७३ : पृ. २४२) । विभिन्न क्षेत्र तथा समुदायमा सीमान्तीयताको स्वरूपमा भिन्नता रहे पनि सवाल्टनको क्षेत्र विस्तृत रहेको हुन्छ भन्ने तथ्य माथिका विचारहरूले प्रष्ट पारेका छन् ।

साहित्य भनेको समाज संस्कृतिसम्बद्ध विषय, घटना, चरित्र, परिवेशका साथै विचारको उच्चतम अभिव्यक्ति पनि हो । अन्तरअनुशासनात्मक र अन्तर्विषयक समालोचनाका रूपमा चिनिने सांस्कृतिक अध्ययनमा सीमान्तीयताको मुख्य क्षेत्र प्रतिनिधित्व पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । “सांस्कृतिक सन्दर्भमा कुनै वर्ग, लिङ्ग, जाति, राष्ट्रियताको उपस्थिति साहित्यमा कसरी भएको छ भन्ने कुराको खोजी नै प्रतिनिधित्व हो” (भट्टराई, २०७०, पृ. ३३६) । साहित्यमा अङ्कित प्रतिनिधित्व वर्गीय, जातीय, लिङ्गीय तथा पहिचानात्मक, सङ्केतात्मक, राजनीतिक वा अन्य प्रकारको पनि हुन्छ । राजनीतिक सन्दर्भबाट इतिहास पुनर्लेखनको विषय हुँदै साहित्यिक रचनाकृतिको अध्ययन विश्लेषणमा प्रयुक्त भएर सीमान्तीय वा सवाल्टन अध्ययनले विशेष सैद्धान्तिकताको स्वरूप ग्रहण गरेको हो । यसले विशेष गरी एन्टिनीयो ग्राम्सीको हेजेमोनी, लुई अल्थ्युसरको विचारधारा, अर्नेस्टो ल्याकाउ र चान्ट मुँफको मौन संस्कृतिका सन्दर्भबाट र गायत्री चक्रवर्ती स्पीभाकको बोलन र प्रतिनिधित्व गर्न नसक्नेहरूका सन्दर्भबाट गरिने उत्तरऔपनिवेशिक तथा उत्तरसंरचनावादी विमर्शसमेत सीमान्तीय अध्ययनको आधार बनेको छ ।

५. सामग्री विश्लेषण : प्राप्ति र छलफल

प्रस्तुत *हारजित* कथा भवानी भिक्षुको दोस्रो कथासङ्ग्रह मैयाँसाहेब (२०१७) मा सङ्कलित रहेको छ । जीवनजगत्का विविध विषय, घटना, चरित्र आदिलाई कलात्मक शैलीमा अभिव्यक्त गरिने गद्याख्यान कथा हो । यसमा

लेखकले के विषय, कस्ता पात्र, कुन विचार आदिको प्रयोग गरेर कथानकलाई पूर्णता दिएको छ भन्ने आधारमा तिनको प्रतिनिधित्व तथा पहिचान निर्धारण हुन्छ। हारजित कथा विशेषतः तराई क्षेत्रका सामाजिक विषय तथा चरित्रलाई प्रतिनिधित्व गर्ने रचना हो। सांस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गत सीमान्तीय अध्ययनले कृतिभित्र विभिन्न सन्दर्भमा विषयवस्तु, पात्र, भूगोल आदिका उपस्थिति वा कसरी प्रतिनिधित्व रहेको छ भनी अध्ययन गर्दछ। सामाजिक संरचनाका विभिन्न सीमान्तीय पक्षको उल्लेख गरिएको हारजित कथाको प्रतिनिधित्वको स्वरूप निम्न प्रकारको छ।

५.१ व्यक्तिगत र वर्गीय सीमान्तीयता

प्रस्तुत हारजित कथामा सामाजिक संरचनामा विद्यमान रहेका सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व रहेको छ। ग्राम्सीका अनुसार सवाल्टन भन्नाले गैरशासकीय र अहैकमवादी वर्ग वा समुदायलाई जनाउँछ जो सधैं अधीनस्थ, पराधीन हुन्छन् र उनीहरू शासकको प्रयोगको वस्तु पनि बन्न पुग्छन् (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. १६)। समाजको संरचनात्मक ढाँचाले अलग रूपमा विभाजित गरेका द्विचरबाट वर्ग छुट्टिने र त्यसमध्येको पहिलो श्रेष्ठ र दोस्रो कमजोर मानिने अवस्था नै सीमान्तको पहिचान हो। प्रतिनिधि भनेको सामाजिक रूपमा स्वतन्त्र हैसियत राख्ने कुनै पनि व्यक्ति, वर्ग, समुदाय वा समूह हो (पाण्डेय, २०७०, पृ. १५९)। विभिन्न रूपबाट समाजमा स्थापित सामाजिक राजनीतिक प्रतिनिधित्वबाट किनारामा पारिएका पहिचानविहीन मानिसहरूमाथि विचारधारा तथा अन्य विविध माध्यमबाट प्रभुत्व कायम गरिएको हुन्छ। यिनै मानिसहरूको साहित्यिक कृतिभित्रको उपस्थिति र उनीहरूका अवस्थाको पहिचानको खोजी सवाल्टन वा सीमान्तीय अध्ययनका रूपमा चर्चित बनेको हो। नेपाली समाजको सामाजिक, राजनीतिक संरचना र सांस्कृतिक परम्पराले निर्मित गरेका सवाल्टनहरूको उपस्थिति भएका साहित्यिक कृतिहरूमा भवानी भिक्षुका पनि धेरै छन्। सवाल्टन सम्बन्धी सैद्धान्तिक प्रारूपमा आधारित रहेर उनको हारजित कथामा प्रयुक्त सीमान्तीयतालाई प्रतिनिधित्वका सन्दर्भबाट हेरिएको छ।

५.१.१ व्यक्तिगत प्रतिनिधित्व

प्रस्तुत हारजित कथामा तराईको ग्रामीण समाजलाई प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रहरू प्रयुक्त छन्। घुरहु, मनोहर, सोनवा, अलगुवा, रतिया, तयफवा, महतिनी, उत्तराहे, बदरिया आदि पात्रहरू प्रयुक्त छन्। पात्रगत प्रतिनिधित्वले नै कथामा उनीहरूको लिङ्ग, वर्ग, जाति, क्षेत्र, विचार आदिको पहिचान स्थापित गरेको छ। ती पात्रहरूमध्ये अधिकांशः तराई क्षेत्रका महतो समुदायका प्रतिनिधि हुन् भन्ने प्रष्ट हुन्छ। पात्रबहुल यस कथाका घुरहु महतो र मनोहर महतो दुवै प्रभुत्वशाली प्रमुख पुरुष पात्र हुन् जसको व्यक्तित्वको टकरावमा पुरै कथा संरचित छ। अन्य पात्रहरू रतिया, अलगुवा, तयफवा, महतिनी, उत्तराहे, बदरिया, मनोहरको छोरो, रसिदा आदि सहायक मञ्चीय पात्र हुन् भने सोनवा, उसको लोग्ने, मनोहरकी श्रीमती, रतियाको ससुरा तथा गाउँलेहरू सूच्य, गौण र नेपथ्य पात्र हुन्। पात्रगत भूमिकाका दृष्टिले सोनवालालाई नेपथ्यमा राखिएको भए पनि समग्र कथाको कथावस्तुको विकासमा उसको केन्द्रीयता रहेको छ। सोनवाको समस्यालाई लिएर गाउँका दुई सम्मानित व्यक्तिहरूबीचको प्रतिष्ठाको द्वन्द्वमा कसको हार वा कसको जित भयो भन्ने सन्दर्भमा यस कथाको रचना भएको छ। पश्चिम तराईको गोटिहवा गाउँको भौगोलिक प्रतिनिधित्व भएको छ भने यसै परिवेशलाई केन्द्रविन्दु बनाएर रचना गरिएको सामाजिक यथार्थवादी कथा हारजितमा वर्गीय तथा मनोवैज्ञानिक समस्यालाई प्रस्तुत गरिएको छ। कथाका पात्रहरूले समाजका उच्च, मध्यम र निम्न वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन्। समाजमा आपसी सरसहयोगको संस्कृतिबाट नै गाउँको सामाजिक, आर्थिक, न्यायिक संरचना र व्यवस्थापन हुँदै आएको देखिन्छ। गरिबले धनीसँग श्रण, सरसापट माग्ने, अन्याय पर्दा पञ्च भलादमी बसेर छलफल तथा न्याय दिने, जमिनदारका बालीनाली लगाउने, काट्ने बेलामा ज्याला मजुरी गर्ने साथै छोरीचेलीलाई गाउँलेहरू मिलेर ससम्मान विदाई गरी घर पठाउने ग्रामीण संस्कृतिका अभिन्न पक्ष हुन्। एक आपसका सामाजिक वचस्वलाई लिएर हुने प्रतिस्पर्धाको प्रतिनिधित्व घुरहु र मनोहरले गरेका छन् भने गाउँका कुरा यताउता लैजाने कुरौटे पात्रको प्रतिनिधि तयफवा हो। उत्तराहे र बदरियाले मध्यस्थकर्ताको प्रतिनिधित्व गरेर घुरहु र मनोहरलाई एक ठाउँमा भेटाएर समस्यामाथि छलफलको वातावरण बनाएका छन्। यसमा गाउँका दुई भिन्न प्रतिष्ठित व्यक्तिका व्यक्तित्वको आपसी द्वन्द्वका साथै सम्प्रान्त वर्गले गरिब वर्गलाई गर्ने हेय दृष्टि, नारीप्रतिका विभेदपूर्ण व्यवहारलाई पनि वैचारिक सन्दर्भ बनाएर प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

सीमान्तीय शब्दले गरिब किसान, मजदुर, उपेक्षित, महिला, दलित, निमुखा, शोषित, पीडित, अधीनस्थ, तल्लो वर्गका सीमान्तकृत समुदायलाई जनाएको देखिन्छ। यिनै सूचकका आधारमा हारजित कथामा न्याय तथा आर्थिक

सम्पन्नताले समग्र गाउँलेहरूमाथि शक्ति र विचारको प्रभुत्वले अधीनस्थता कायम भएको छ भने सोनवा, अलगुवाजस्ता विपन्न वर्गका किसान मजदुर पात्रहरू आर्थिक कारणबाट पनि सीमान्त बनेका छन् । सामाजिक संरचनाका विविध अवयवका माध्यमले सोनवा, रतिया, तयफवा, महतिनी लगायत समग्र नारी समुदायका पात्रहरू पितृसत्ताबाट दमित, शोषित, उत्पीडित भएका छन् । उनीहरूका आवाज दबाइएका कारण नारीहरूले वर्गीय तथा लैङ्गिक दुवै दृष्टिबाट सीमान्त पात्रहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

५.१.२ वर्गीय प्रतिनिधित्व

प्रस्तुत *हारजित* कथामा प्रयुक्त पात्र, घटना एवम् विविध परिवेशले सीमान्तीय छन् । वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचानका आधारमा तिनीहरूको निम्न रूपमा सीमान्तीय अध्ययन गर्न सकिन्छ । नेपाली समाजको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक संरचना विभिन्न तहमा विभाजित रहेको अवस्थामा स्वतः वर्गीय संरचना हुन्छ । विभिन्न वर्गसम्बन्ध, प्रतिनिधित्व र पहिचानका आधारमा सीमान्तीय अवस्था प्रकट हुन्छ । प्रस्तुत कथामा प्रस्तुत भएको विविध वर्गीय सीमान्तीय अवस्था निम्नानुसार रहेको छ ।

५.१.२.१ वर्गीय सम्बन्ध

प्रस्तुत *हारजित* कथामा समाजको संरचनात्मक ढाँचा नै वर्गीय प्रकारको छ । वर्गसमाजमा हरेक मानिसका विचार भाव वर्गीय नै हुन्छन् (चैतन्य, २०६४, पृ. १३) । मार्क्सवादले समाज विकास र रूपान्तरणको प्रक्रियामा वर्गीय द्वन्द्वलाई विशेष महत्त्व दिएको छ । सांस्कृतिक अध्ययनमा वर्गीयताका साथै लिङ्गीय, जातीय, क्षेत्रीय लगायत अन्य विविध पक्षलाई पनि उचित महत्त्व दिइएको छ । नेपाली समाजको संरचनात्मक स्वरूप पनि यस्तै वर्गीय किसिमको रहेकाले *हारजित* कथामा प्रस्तुत पात्रहरूबीच नारी-पुरुष, धनी-गरिब, शासक-शासित, मालिक-मजदुर, शोषक-शोषित, वर्चस्वशाली-अधीनस्थ, उत्पीडक-उत्पीडित लगायतका द्विचर विरोधका सम्बन्ध रहेका छन् । ग्राम्सीले 'सवाल्टन' शब्दको प्रयोग मूलतः वर्गीय सन्दर्भमा गरेका हुनाले यस कथामा पनि पिछ्छाइएका विभिन्न पात्र, वर्गलाई सीमान्तीय आधारमा हेर्दा विभिन्न घटना प्रसङ्गले पुरुष-नारीबीच शोषक-शोषित तथा वर्चस्वकारी-अधीनस्थ र उत्पीडक-उत्पीडित वर्गीय सम्बन्ध रहेको छ । घुरहु-मनोहर दुवैमा वर्चस्वशाली शासक वर्गीय समानताबीच प्रतिष्ठाको द्वन्द्वात्मक सम्बन्ध, मनोहर र गाउँलेबीच महाजन-रैती वा धनी-गरिब सम्बन्ध, मनोहर-रतियाबीच मालिक-मजदुरको वर्गीय सम्बन्ध रहेको छ । यसले *हारजित* कथाका पात्रहरूको सम्बन्ध फरकफरक वर्गीय स्वरूपको रहेको प्रष्ट हुन्छ ।

५.१.२.२ वर्गीय प्रभुत्व

प्रस्तुत *हारजित* कथामा वर्गीय स्वरूपको स्पष्ट पहिचान रहेको छ । घुरहु, मनोहर, सोनवा, अलगुवा, रतिया, तयफवा, महतिनी, उत्तराहे, बदरिया, रतियाको ससुरा, रसिदा आदि पात्रहरू प्रयुक्त छन् । सामाजिक सांस्कृतिक विविधतामय समाजमा कुनै वर्ग केन्द्रमा र कुनै वर्ग सीमान्त छन् । रहेकाले सत्ताशक्तिको केन्द्रमा मध्यम वर्गीय घुरहु महतो र उच्च वर्गीय मनोहर महतो रहेका छन् जसले गाउँका दुई विपरीत वर्गका वर्चस्वशाली पुरुषहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । ग्राम्सीले हेजेमोनीका रूपमा सामाजिक वर्गभित्र रहने शक्तिको बनावटलाई व्याख्या गरेभैं गोटिहवा गाउँमा यी दुवै व्यक्तिको न्याय र अर्थको प्रभुत्व कायम रहेकाले उनीहरू शक्तिको केन्द्रमा छन् । सत्ता संरचनाले शक्तिको सहमतीय आधारमा अधीनस्थ बनेका गाउँलेहरूले न्यायका लागि घुरहुमा आश्रित भई उसलाई आदरपूर्वक न्यायदाता मान्नु उनको वर्चस्वको आधार हो । "कसैको वा गाउँमा आइपरेको कुनै आपतविपत्ता घुरहु महतो अन्तिम अवलम्बन थिए" (भिष्णु, २०५२, पृ. ४२) अनि आर्थिक सहयोगका लागि मनोहरको ढोकामा निर्भर रही उसलाई अन्नदाताका रूपमा गाउँको महाजनको सम्मान दिएको घटनाले पुष्टि गर्छ । "कसैको अन्न घट्यो, विउ छैन, मरेको एउटा गोरू किन्न पैसा छैन भने मनोहरकै दुवार सबैलाई हेर्नुपर्छ, बियाज उनी कसेर जरूर लिन्छन् तर बेलाबखतमा साह्रोगाह्रो पर्दा सारा गाउँको काम उनैबाट त चल्छ नि" (ऐजन्, ४५) । सामाजिक सदभाव र न्याय नेपाली समाजको सांस्कृतिक सौन्दर्य हो । समाजमा कसैमाथि अन्याय पर्दा न्याय खोज्ने र दिलाउने तथा आर्थिक सङ्कट पर्दा ऋणपान, सापटी लिनेदिने नेपाली सामाजिक संस्कृतिको अभिन्न पाटो हो । सोनवाको समस्यालाई लिएर सारा गाउँले घुरहुमाथि निर्भर रहनु उनले कायम राखेको न्यायिक वर्चस्व नै हो भने मनोहरविरुद्ध कसैले बोल्न नसक्नुका पछाइ धनसम्पत्तिका माध्यमबाट उनले गाउँलेमाथि जमाएको आर्थिक शक्ति तथा वर्गीय प्रभुत्व कारण हो । ग्राम्सीले शक्ति संरचनाका विभिन्न तहहरूले विचारधाराका माध्यमबाट प्रभुत्व निर्माण गर्ने र त्यसलाई दबाव र सहमतिद्वारा कायम गर्न सकिने धारणा राखेका छन् । यस कथामा घुरहुद्वारा सहमतीय विचारधाराका आधारमा नै

वर्गीय प्रभुत्व कायम गरिएको छ, गाउँका गरिब निमुखा, छोरीबुहारीको इज्जत र समान न्यायको कार्यले उनलाई सबैले आदरसम्मानले न्यायदाता मान्नु उनले सहमतिले आर्जन गरेको विश्वास हो। सहमति र दबाव दुवैको प्रयोग गर्ने मनोहरको वर्चस्व कतिपय अवस्थामा दबावको विचारधाराबाट प्रेरित भएको उनले अभिव्यक्त गरेका सन्दर्भहरूले प्रष्टचाएका छन् : “तैले भन्दैमा पठाइन्छ र ! बडी आइछस् इज्जतवाली ! आफ्नो कुरा त पहिले हेर” (ऐजन, पृ. ४७)। तयफवालाई गरेको यस गालीबाट मनोहरको सम्भ्रान्त वर्गीय पुरुष हैकमवादी चरित्रको चित्रण भएको छ। मध्यम र उच्च वर्गीय पात्रहरू घुरहु र मनोहर महतो शासक तथा अन्य निम्नवर्गीय पात्रहरू शासितको वर्गीय स्वरूपमा रहेका छन्।

५.१.२.३ वर्गीय सीमान्तीय चरित्र

प्रस्तुत *हारजित* कथामा वर्गीय सीमान्तीय चरित्र रहेका छन्। *हारजित* कथामा खासगरी पुरुषहरूको वर्गीय प्रभुत्वको अवस्था देखिन्छ भने विशेषत नारी पात्रहरू वर्गीय सीमान्तीय बनेका छन्। प्रमुख नारी पात्र सोनवा गरिब किसान परिवारकी शोषित उत्पीडित निम्न वर्गीय प्रतिनिधि चरित्र हो। आसन्नताका दृष्टिले सोनवालाई नेपथ्यमा राखिएको भए पनि समग्र कथावस्तुको विकासमा उसको केन्द्रीयता रहेको छ। गाउँका दुई व्यक्तित्वको प्रतिष्ठाको द्वन्द्वमा सिर्जित यस कथामा वर्गीय, लिङ्गीय, जातीय तथा वैचारिकताले सवाल्टन बनाइएका अर्थात् उत्पीडित र सीमान्तमा रहेका थुप्रै पात्रहरूमध्ये सोनवा प्रमुख देखिन्छ। उसले रक्स्याहा लोग्नेको घरेलु हिंसा र अत्याचारको उत्पीडितले आजित भएका कारण घर छोडी मनोहरकहाँ शरण लिनुपरेको छ। “बुहारीको दोष छैन, गोज्याङ्ग्रे छोरोले गाँजा खाई पिटीपिटी उसको सुनजस्तो आड बङ्ग्याइदियो” (ऐजन, पृ. ४२)। त्यहाँ पनि मजदुरकै रूपमा व्यवहृत भएकी उसलाई आफ्नो अस्मिता रक्षाको पिरलोले पनि सताएको बदरियाको भनाइले देखाउँछ। “मनोहरका छोरोले नै उसलाई आफ्नो घरमा पाएर फकाउन थालिरहेछ, उसको रटन सोनवाले चाहिँ अहिले मानेकी छैन, उसको रटन यतिमात्र छ कि मेहनत मजुरी जतिसुकै गराएर खान देऊ, मेरो सत नबिगार” (ऐजन, पृ. ४२)। उसका चरित्रका बारेमा गाउँमा विभिन्न नकारात्मक टिकाटिप्पणी र हल्ला फैलाइएको छ। उसको वास्तविक समस्याका बारेमा कसैले एक वचन सोधेको छैन, जान्न चाहेको छैन। गाउँलेको छलफलमा पनि उसको विचार सुन्ने प्रयास नगरी एकतर्फी फैसलाबाट घर पठाइएको जस्ता सन्दर्भको उल्लेखले सोनवा घरेलु हिंसापीडित नारी हो। उपर्युक्त प्रसङ्गले उसको प्रत्यक्ष उपस्थिति नहुनु र उसको आवाजसमेत नसुनिनुले वास्तवमा सोनवा बोलन नसक्ने आवाजविहीन सवाल्टन चरित्र देखिएकी छ। लोग्नेको अत्याचार सहन नसकी घर छोडेर हिँड्नु एक प्रकारको मौन विद्रोहको सङ्केत हो तापनि पञ्चायतको एकपक्षीय फैसलाले उसमाथिको उत्पीडनलाई वैधता दिई घर फिर्ता पठाएको छ। पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना तथा प्रभुत्वशाली सामाजिक संस्कृतिका आडमा निर्मित न्यायप्रणालीले विपन्न वर्गकी श्रमजीवी नारी पात्र सोनवालाई न्याय गर्न सकेको छैन, गंजडी, अत्याचारी लोग्नेसँग उसले कसरी गुजारा गर्ने हो भन्नेमा कथा मौन छ। समाजसंस्कृति सापेक्ष रूपमा घरभगडा मिलाउनु, परिवारको पुनर्मिलन हुनु, नारीको चरित्रको सुरक्षा गरिएको देखाइनु सकारात्मक पक्ष भए पनि उसको व्यक्तिगत समस्यामाथि उपेक्षा गरिनु र जबरजस्ती निर्णय थोपरिनुले उसमाथिको उत्पीडनमा कमी आउँदैन। सामाजिक न्यायबाट वञ्चित भएकी पारिवारिक तथा सामाजिक, सांस्कृतिक रूपमै सीमान्त चरित्रमा देखिएकी सोनवा वर्गीय तथा लैङ्गिक दृष्टिले पनि उत्पीडित सीमान्तीय प्रतिनिधि नारी पात्र हो।

प्रस्तुत कथामा निम्नवर्गका अन्य चरित्रहरू पनि उपस्थित छन्। अलगुवा गरिब ग्रामीण किसान मजदुर वर्गको सीमान्तीय पात्र हो तापनि उसमा पितृसत्तात्मक चिन्तनको प्रबलता रहेको उसका अभिव्यक्तिले देखाएका छन्। उसको छोरो उत्पीडक वर्गको प्रतिनिधि पात्र हो, गाँजा खाएर दिनभरि बरालिएर हिँड्ने गोज्याङ्ग्रे व्यक्तिले पत्नी सोनवामाथि शारीरिक हिंसा र मानसिक उत्पीडन गरेको छ। उत्तराहे र बदरियाले कथामा मध्यस्थकर्ताको भूमिका निर्वाह गरेका छन् भने रसिदा नामक पात्रले दलित वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको कुरा उसले पञ्चायतमा अलग्गै बसेर होरहा खाएको घटनाले दर्साउँछ। कथामा नारीवर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने सोनवा, तयफवा आदि पात्रहरू प्रत्यक्ष रूपमा नै वर्गीय उत्पीडनका भोक्ता पात्र हुन् भने रतिया, महतिनीहरू पनि यसै वर्गमा पर्ने नारीहरू हुन्। सीमान्तीय दृष्टिबाट हेर्दा *हारजित* कथामा उपस्थित सोनवाबाहेक अलगुवा, रतिया, महतिनी, तयफवा आदि पनि सवाल्टन चरित्र हुन्। अलगुवा घरेलु समस्याले पीडित गाउँको गरिब किसान पात्र हो। त्यस्तै रतिया विवाहित भइकन माइती घर आएकी चेली अर्काको घरमा मजुरी गर्न सट्टामा राखिएकी छ। उसलाई आफ्नै बाबुले प्रतिष्ठा जोगाउने र समस्या समाधान गर्ने चक्करमा सोनवाको ठाउँमा मनोहर महतोको मजदुर बन्न पठाएको छ। महिला भएकैले उसलाई

जबरजस्ती मजदुर राखियो, किन उसले घरका अन्य पुरुष सदस्यलाई रतियाको सट्टामा मजदुर बस्न पठाएन ? घुरहु पत्नी महतिनीका कुनै कुरा नसुनिनुले र तयफवाले पञ्चायतमा जायज कुरा बोल्दा मनोहरले बारम्बार उसलाई रोक्नु र अपाच्य गाली गर्नुजस्ता सन्दर्भले कथामा यी नारी पात्रहरू नै विभिन्न तरिकाले दमित, अधीनस्थ र उत्पीडित भएको पुष्टि गर्दछ । पितृसत्तात्मक संरचनाले पुरुष अधीनस्थ बनाएका यी नारीहरू आर्थिक रूपले पनि पराधीन, सामाजिक सांस्कृतिक रूपमा शोषित, उत्पीडित वर्गका प्रतिनिधि हुन् । पुरुषसत्ताले यिनीहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व र पहिचान आफूमा दबाएर राखेकाले *हारिजत* कथामा उपस्थित नारी पात्रहरूले वर्गीय सीमान्तको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

५.२ लैङ्गिक सीमान्तीयता

लैङ्गीय आधारमा विभिन्न भेदभाव, दमन-उत्पीडनबाट सीमान्तीय बनेका व्यक्ति वा समुदाय लैङ्गिक सीमान्तकृत हुन् । लैङ्गिक अवस्था, चेतना, भूमिका आदिका दृष्टिले प्रस्तुत कथाका विशेषतः नारी पात्रहरू सीमान्तीय रहेका छन् । उनीहरूका दमित आवाज, विभेद, उत्पीडन, सत्ताशक्तिको जस्ता विषयबाट वञ्चित यी पात्र परम्परावादी पितृसत्ताको वर्चस्वकारी विचारधाराका कारण सीमान्तकृत बन्नु परेको विषयलाई निम्नानुसार विवेचना गर्नसकिन्छ ।

५.२.१ लैङ्गिक विभेद

लैङ्गिक सीमान्तीयताको प्रमुख कारक पितृसत्ता मानिन्छ । परम्परागत पितृसत्तात्मक समाजव्यवस्थाको संरचनाले निर्मित गरेको नारी र पुरुषबीचको सामाजिक सांस्कृतिक विभेद नै लैङ्गिकता हो (पाण्डे, २०६९, पृ. ९) । लैङ्गिकताका दृष्टिले *हारिजत* कथामा लैङ्गिक सीमान्तीय प्रतिनिधित्वको अवस्था अत्यन्त विभेदकारी रहेको छ । कथामा पितृसत्तात्मक पारिवारिक तथा सामाजिक संरचनाका कारण लैङ्गिक विभेदको सिर्जना भएको देखिन्छ । यसमा पुँजीवादी व्यवस्थाको पितृसत्तात्मक पारिवारिक संरचनाले लैङ्गिक दमनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको कुरा सोनवालाई उसको गोज्याङ्गो लोग्नेले पिटेर मरणासन्न पारेको घटनाले प्रष्ट हुन्छ । परिवारलाई प्राकृतिक संरचनाको तहमा जीववैज्ञानिक स्वरूपमा राखेर हेरिने गरिन्छ र यसको संरचनागत ढाँचा हेर्ने हो भने घरपरिवारमा पनि पुरुष वर्चस्व नै पाइन्छ । पारिवारिक संरचनामा त्यहाँ सदैव पिता/पतिका रूपमा पुरुष नै हर्ताकर्ता वा परिवार सञ्चालनको नेतृत्वमा देखिने र आमा/पत्नीका तहमा महिलाको स्थान सधैं सहायक वा तल्लो तहको देखिनुले पनि लैङ्गिक भूमिका र विचारधाराको निर्मातामा प्रष्ट विभेद छुट्टिन्छ । प्रस्तुत कथामा लोग्नेको अत्याचारले घर छोडेर हिंडेकी सोनवालाई फिता ल्याइदिन अलग्गवाले घुरहुलाई गरेको विन्तीको संवादबाट पितृसत्ताको वर्चस्व र नारीप्रतिको हैकमवादी विचारको साक्ष्य प्रस्तुत भएको छ । “तेरो छोराको पनि कम्ती दोष छैन है । स्वास्नीलाई आफ्नै अधीन करबलमा राख्नु पर्छ, आइमाईको जात” (भिष्णु, २०५२, पृ. ४९) । “के गर्नु काका, छोरालाई मारेर फाल्नु भएन । छोरो नै नरहे बुहारी केका लागि ? राम्रो नराम्रो, भलादमी, लुच्चो जस्तो भए पनि सँगाल्नु पर्छ ।” (ऐजन, पृ. ४९) घुरहु र अलग्गवाका उपर्युक्त कथनले नारीलाई सधैं पुरुषको अधीनस्थ बनाएर राख्नु पर्दछ भन्ने तथा छोरो भएकै कारण जतिसुकै नालायक भएपनि पुरुष श्रेष्ठ हुन्छ, उसलाई संरक्षण गर्नुपर्छ र छोरीबुहारी सधैं निम्न दर्जाका उपेक्षायोग्य मानिस हुन् भन्ने नेपाली समाजको पितृसत्तात्मक सोच लैङ्गिक विभेदकारी संस्कृतिको रूपमा अभिव्यक्त भएको छ । पितृसत्ताको पारिवारिक सांस्कृतिक संरचनाले महिलाहरूलाई अनुत्पादक घरेलु कार्यका निःशुल्क श्रमिकका रूपमा उपभोग गरिरहेको छ । महिलाको श्रमको उचित सम्मान गर्ने संस्कार हाम्रो समाजमा विकसित भएकै छैन । *हारिजत* कथामा प्रतिनिधित्व गर्ने सबै नारीहरू घरेलु भूमिकामा मात्र सीमित भइरहेको तथ्य सोनवा, रतिया, महतिनी आदि सबैका चरित्रले देखाउँछन् । अलग्गवा बुहारीले घर छोडेर गएकोमा भन्दा बढी आफ्नो घरव्यवहार धान्ने घरेलु कामदारको अभावले बढी छट्पटिएको छ । “बुहारी त लक्ष्मी नै थिई, विहान भाँडा माभन्नु, गोठघारीको गोबर काढ्नुदेखि लिएर खेतमा मल पाट्नु, रोप्नु, काट्नु जम्मै काममा मरदसबाजभन्दा कम्ती थिइन” (ऐजन, पृ. ४९), “जग्गे प्रदक्षिणाको सात फेरोमा बाँधी, बाजा बजाई ल्याएकी बुहारी आफू छद्वैमा अर्का घरमा गई बसेकी छ” (ऐजन, पृ. ४२) । पितृसत्तात्मक संरचनाले एकातिर नारीहरूलाई फूक्याउन लक्ष्मी, दुर्गा अनेक देवीको उपमा दिएर सहमतिको र अर्कोतिर दासभैं दमनकारी व्यवहार गरेर विरोधाभाषी चरित्रले अधीनस्थ बनाएको छ । पुरुषले बिहे गरेर ल्याएपछि नारीहरूले जस्तोसुकै पराधीनता र उत्पीडन सहेर पनि घरव्यवहार गर्नुपर्ने, सन्तान जन्माउने र हुर्काउने लगायतका लैङ्गिक भूमिकामा सीमित गराउने काम पितृसत्ताको पारिवारिक संरचनाले गरेको छ । यसै किसिमको सामाजिक संरचनाको निर्माण भएकाले महिलाहरू घरेलु हिंसाका दोहोरो तेहेरो सीमान्तीय उत्पीडनको मारमा परे पनि मौन रहन बाध्य छन् । पितृसत्तात्मक सामाजिक संस्कृतिले पुरुषको सर्वोच्चता स्थापित गर्दै नारीमाथिको लैङ्गिक शोषण तथा हैकमवादी प्रवृत्तिको संस्थागत वैधताका

लागि बिहेलाई लाइसेन्स मानेको छ । यसै पितृसत्तात्मक परम्परा र संस्कृतिबाट प्रशिक्षित महिलाहरूले पुरुष हिंसाको समर्थन गरिरहेको सन्दर्भलाई प्रकट गर्ने नारी व्यथाको सामूहिक साक्ष्यका रूपमा तयफवा र महतिनीवीचको संवादात्मक अंशमा प्रस्तुत भएको छ । “मान्दछु, लोग्ने गोज्याइयो छ, गाँजा खाएको नसामा कहिलेकाहीं पिट्छ । तर हामीले पनि आफ्ना आफ्ना मरद, सासू, ससुराको कम्ती सहेर गृहस्थी चलाएका छैनौं ।...पिट्यो भने पिट्यो त सिन्दुर हालेर ल्याएकी स्वास्नी नै त हो नि !” (ऐजन्, पृ. ४३) । उपर्युक्त साक्ष्यबाट लोग्ने तथा घरपरिवारबाटै नारीले उत्पीडित बन्नु एउटा परम्परागत संस्कृतिकै रूपमा विकसित भएको र स्वीकारिएको छ । पितृसत्तात्मक संरचनामा महिलाहरूले लोग्ने, सासू, ससुरा आदिबाट हुने अत्याचार तथा लैङ्गिक उत्पीडनलाई स्वाभाविक ठानेर सहै बस्ने तर चेतनास्तर एवम् संस्कार संस्कृतिका परिवन्दले अत्याचारी प्रवृत्तिका विरुद्धमा प्रतिरोध नगर्ने परम्परा छ । लैङ्गिक विभेदका प्रत्यक्ष भोक्ता भए पनि पितृसत्तात्मक सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाको हैकमवादी परम्पराबाट दीक्षित नारीहरू नै नारीको उत्पीडक बनिरहेको साक्ष्यले प्रभुत्ववादी विचारधाराकै समर्थन गरेको प्रष्ट हुन्छ । “छोरी बुहारी त मरद पठ्ठाका कान काट्ने पो भए । मेरा छोरीबुहारी भए भुतहवा तालमा लगेर हालिदिने” (ऐजन्, पृ. ४४) । यस कथनबाट महिलाले जतिसुकै घरायसी अत्याचार, दुःखपीडा सहेर पनि चुपचाप बस्नुपर्छ, पुरुषका विरुद्धमा गए भने उनीहरू निर्मम सजायका भागीदार हुन्छन् भन्ने लैङ्गिक उत्पीडनकारी विचार प्रस्तुत भएको छ ।

५.२.२ लैङ्गिक उत्पीडन

प्रस्तुत कथामा लैङ्गिकताको दृष्टिले पुरुष वर्चस्व रहेको छ । सर्वाल्टन चिन्तक गायत्री स्पीभाकले भनेभै यस कथामा प्रयुक्त प्रायः नारीहरू उत्पीडन, विभेद र अत्याचारका विरुद्धमा बोल्न सकेका छैनन् । पितृसत्तावादी समाजको सांस्कृतिक चिन्तनले सोनवाजस्ता महिलामाथि जस्तो लैङ्गिक हिंसा र अत्याचार गर्ने अलगुवाको छोराजस्ता पुरुषलाई छुट दिन्छ, दोष र सजायको भागीदार नारीलाई बनाएको छ भने गाउँमा पञ्चायत बस्ने कुरा “खासगरी आइमाईहरूले थाहा पाउने हुँदैन” (ऐजन्, पृ. ४६) भन्छ । घरपरिवार, समाजमा नारीको आवाज सुन्न चाहार्दैनन्; उनीहरूमाथि तुच्छ शब्द प्रयोग गरी मानसिक हिंसा गरिन्छ । घुरहुकी श्रीमतीले उनलाई विभिन्न सुभाब दिए पनि कुनै सुनुवाई भएन भने मैतालु छोरी रतियालाई उसको इच्छाबिना अर्काको घरमा मजदुर राख्ने घुरहुको एकलौटी निर्णय पनि पुरुषवादी लैङ्गिक वर्चस्व तथा नारी लैङ्गिक हिंसाको स्वरूप हो ।

पितृसत्ताले नारी शरीर र यौनलाई नियन्त्रित गरेको समाजमा नारीलाई यौनिक दृष्टिले मात्र हेर्ने लैङ्गिक विभेदक संस्कृति देखिन्छ । मनोहरको नियतको विरुद्धमा तयफवाले प्रतिरोधी आवाज उठाएकी छ । “मनोहर दाइ ! कुरा नबढाउनुोस्, तपाईंका छोरा र तपाईंको पनि आँखा सोनवामाथि गडिरहेको अरूले नबुझे पनि हामी आइमाईले थाहा नपाउने होइनौं । ठूलो हुँदा अर्काको इज्जत नमान्ने अस्त्रियार कसैको हुँदैन । सोनवालाई पठाइ नै दिनुपर्छ” (ऐजन्, पृ. ४६-४७) । एउटी महिलाको शरीरमाथि अस्मिताको खतरा जताततै मडारिइरहेको यथार्थ उपर्युक्त साक्ष्यले देखाउँछ । शक्ति र सम्पत्तिको आडमा महिलाहरूको अस्तित्वमाथि धावा बोल्ने र अधीनता कायम गर्ने पुरुषप्रवृत्तिको उजागर भएको छ । पितृसत्ताको प्रभुत्ववादी चिन्तन र लैङ्गिक शोषणले नेपाली महिलाहरू शदीयौंदेखि उत्पीडित र सीमान्तीय बनेको सन्दर्भमा तराई क्षेत्रको अवस्था पनि भिन्न छैन । सामाजिक, आर्थिक सत्ता र शक्तिको पहुँचविहीन स्थानीय नारीहरूको अवस्था सीमान्तीय, लैङ्गिक विभेदपूर्ण, उत्पीडित र भनै दयनीय रहेको कथाले प्रस्तुत गरेको छ ।

५.३. विचारधारागत प्रतिनिधित्व

साहित्य स्वयम्मा विविध विचारको अभिव्यक्तिको माध्यम पनि हो । साहित्यकारले आफ्नो वर्गीय धरातल र चेतनास्तर अनुरूपकै विषयमा कलात्मक अभिव्यक्ति दिएको हुन्छ । विचारधारा भनेको दर्शन, राजनीति, नैतिक, कानुनी, सौन्दर्यात्मक विचारहरूको एक प्रणाली हो (पाण्डेय, २०७०, पृ. १५७) । कथाकार भवानी भिक्षु स्वयम् उच्च वर्गीय सम्भ्रान्त परिवारका पुरुष हुन् । उनी सामाजिक र मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी कथाकार भएकाले उनको वर्गीय, लिङ्गीय एवम् विचारधारात्मक दृष्टिकोणको प्रतिबिम्बन यस कथामा भल्किएको छ । तत्कालीन समयसन्दर्भको सामाजिक विषयवस्तु लिएर त्यसलाई मनोवैज्ञानिक शैलीमा उच्चवर्गीय प्रभुत्वशाली पुरुष पात्रहरू घुरहु र मनोहरका अहम्को प्रतिद्वन्द्वितासँग जोडेर प्रस्तुत भएको छ । व्यक्तिगत प्रतिष्ठालाई सामाजिक समस्यासित गाँसेर प्रस्तुत गरेको कथामा प्रयुक्त मुख्य पात्रका वर्गीय तथा लैङ्गिक विचारधारा कथाकारको लेखकीय दृष्टिकोणका रूपमा प्रस्तुत छ । लेखकीय विचार अभिव्यक्तिको मुखपात्र कतै घुरहु त कतै मनोहर बनेका छन् । विशेष सामाजिक भौगोलिक परिवेशका सन्दर्भमा सम्भ्रान्त वर्गप्रति पक्षधरता देखिने वर्गीय विचारधारा पितृसत्तात्मक र हैकमवादी प्रकृतिको रहेको छ ।

“स्वास्तीलाई आफ्नै करबलमा राख्नुपर्छ, आइमाईको जात नाक नभए गू खान बेर लाउँदैनन्” (ऐजन, पृ. ४९) । “छोरी बुहारी नकच्चरा नकच्चरी नभए सोनवालाई तपाईं कहाँ जानपर्ने कुरै थिएन” (ऐजन, पृ. ४९) । घुरहुका उपर्युक्त कथनले कथामा नारीहरू सीमान्तकृत वर्गका रूपमा चित्रित गरेको छ । जबरजस्ती उनीहरूमाथि पुरुष अधीनस्थता कायम राख्नु पर्ने दमनकारी विचारधाराका साथै महिलालाई अत्यन्त हेय दृष्टिद्वारा प्रस्तुत गर्ने भाषिक सङ्केत विभिन्न ठाउँमा प्रयोग भएको छ । विपन्न समुदायका पात्रहरूको प्रतिनिधित्व भए पनि उच्चवर्गको प्रभुत्वले उनीहरूका पीडाको आवाज खासै सम्बोधन भएको देखिन्छ । मनोहरको हैकमवादी चरित्रका विरुद्ध तयफवाले प्रतिरोधी आवाज उठाउने हिम्मत गरे पनि उसलाई दबाइएको छ, भने सोनवा, रतिया, अलगुवा आदिजस्ता अन्य सवालर्टन पात्र उच्च वर्गीय हैकमवादी पितृसत्तात्मक समाजका अगाडि आफ्नो प्रतिरोधी आवाज उठाउन सकेका छैनन् । आफ्नी छोरी रतियालाई सट्टामा राखेर सोनवालाई घर फिर्ता पठाउने सन्दर्भमा घुरहु र मनोहरबीच सहमतीय विचारधारा प्रयोग भएको छ । समाजका निम्न वर्ग र नारीहरूको उपस्थिति रहे पनि तिनीहरूका विविध समस्याको विरुद्ध कुनै प्रतिरोधी चेतना देखाएका छैनन् । त्यसैले हारजित कथामा लेखकीय विचारधारा परम्परावादी, पितृसत्तात्मक, उच्च वर्गीय प्रभुत्वको समर्थक, लिङ्गीय दमनकारी, हैकमवादी रहेको देखिन्छ ।

६. निष्कर्ष

कथाकार भवानी भिक्षुको *हारजित* कथामा नेपालको पश्चिम तराईको सामाजिक सांस्कृतिक परिवेश विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत भएको छ । यसमा समाजका विभिन्न वर्गीय पात्रहरूको प्रतिनिधित्व रहेको छ, भने एउटा परिवारको घरभङ्गडाले सामाजिक समस्या र बहसको रूप लिएर त्यसले दुई व्यक्तिको प्रतिष्ठाको मनोवैज्ञानिक द्वन्द्वमा परिणत भएको देखिन्छ । न्यायदाता घुरहु महतो र अन्नदाताको रूपमा मनोहर महतो सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त तथा उच्च वर्गीय हैकम कायम गरेका व्यक्तित्वबीचमा सोनवाको समस्यालाई लिएर भएको मनोवैज्ञानिक द्वन्द्वको चित्रण गर्दै कथा हारजितको शंसयमा समाप्त भएको छ । तत्कालीन सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाले निर्मित सत्ताले वर्गीय विभेद तथा लैङ्गिक विभेदलाई बढी नै प्रश्रय दिएको कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । उच्च वर्गको वर्चस्व कायम राख्नका लागि निम्न वर्गलाई प्रयोग गरिने तथा पितृसत्ता र पुरुष अधीनस्थताको कारण लैङ्गिक समस्या विकराल रहेको देखिन्छ । घुरहु र मनोहरका उच्चवर्गीय प्रभुत्वले निम्न वर्गलाई विचारधारा र सहमतिका विभिन्न आधारमा आफ्नो अधीनस्थ बनाएको अवस्था छ । कथामा मूलतः नारीहरू नै वर्गीय तथा लैङ्गिक सीमान्तकृत बनाइएर अनेक मारमा परेका छन् भने पितृसत्तात्मक समाजव्यवस्थाका अवयवद्वारा निर्मित विभेदकारी सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाहरूले नारीहरूलाई सीमान्तीय बनाउनमा अहम् भूमिका खेलेको छ । विविध कारणबाट सीमान्तीय बनेका पात्रमा उत्पीडन विरुद्ध प्रतिरोध गर्ने चेतना र क्षमताको विकास नभएको तथ्य हारजित कथाको घटना तथा चरित्रले प्रष्टचाएका छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

उप्रेती, सञ्जीव. (२०६९). *सिद्धान्तका कुरा*. अक्षर क्रियसन्स ।

गिरी, अमर(२०७०). “सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा”. *भृकुटी : सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क*, पृ. ११-४६ ।

गिरी, अमर. (२०७४). *भूमण्डलीकरण र साहित्य*. भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।

गौतम, कृष्ण. (२०७१). *उत्तर सिद्धान्त*. भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।

चैतन्य. (२०६४). *मार्क्सवादी कलादृष्टि र समीक्षा* (दो.सं). ऐरावती प्रकाशन ।

चैतन्य. (२०७०). “समकालीन बुर्जुवा दर्शन र सांस्कृतिक अध्ययन”. *भृकुटी सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क*. भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स. पृ. ३१४- ३२५ ।

पाण्डेय, ताराकान्त.(२०७०). “संस्कृति, सांस्कृतिक अध्ययन र मार्क्सवाद”. *भृकुटी : सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क*. भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, पृ. १७२-१३३ ।

पाण्डे, ज्ञानू. (२०६९). नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

बराल, ऋषिराज. (२०७३). *माक्सवाद र सवाल्टर्न अध्ययन*. साभा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम.(२०५८). *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*. साभा प्रकाशन ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद, (२०७०). “सांस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्तहरू”. *भृकुटी : सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क*. भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, पृ. ३३४-३६४ ।

भिक्षु, भवानी.(२०५२).हारजित. *मैयासाहेब* (तेस्रो संस्करण). साभा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०७०). “अवरजन अध्ययन र साहित्य”. *भृकुटी सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क*. भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, पृ.३१४- ३२५ ।

श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८). *शक्ति, स्रष्टा र सवाल्टर्न*. साभा प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०७३). *सांस्कृतिक अध्ययन र नेपाली साहित्य*. पाठ्य सामग्री प्रकाशन ।

ज्ञवाली, रामप्रसाद.(२०७१). “साहित्यमा वर्गीयता र वर्गद्वन्द्वको अभिव्यक्ति प्रक्रिया”. *जुगल सैद्धान्तिक नेपाली समालोचना* (सम्पा. राजेन्द्र सुवेदी). जुगल पब्लिकेसन प्रा.लि., पृ. ३५८ -३७६ ।